

*Kísértetek és kísértethit a koracsászárkori latin nyelvű
történetírásban és politikai költészetben*

PhD értekezés tézisei

Nagy Levente

2002

***Kísértetek és kísértethit a koracsászárkori latin nyelvű történetírásban
és politikai költészetben***

Tartalomjegyzék:

I. *Bevezetés*

I.1. Előszó

I.2. Kísértetek és kísértethit a görög-római vallásban

I.3. Kísértetek és kísértethit a római irodalomban az archaikus kortól Augustus koráig
(Plautus, Ennius, Lucretius, Cicero)

II. *Kísértetek a koracsászárkori forrásokban*

II.1. A kísértet-ábrázolások típusai a szépirodalmi forrásokban

II.2. Kísértetkre utaló kifejezések a sírfeliratokon

II.3. Kísértet-képzetek régészeti nyomai a koracsászárkori temetkezésekben

III. *Kísértetábrázolások az Augustus-kori politikai költészetben*

III.1. Sychaeus, Hector, Creusa, Polydorus és Anchises kísérteteinek funkciója
Vergilius

*Aeneis*ében

III.2. Dido, Romulus és Remus szellemeinek funkciója Ovidius *Fasti*-jában, a
Parentalia és a *Lemuria*

III.3. Kísértetek, mint baljós előjelek Iulius Caesar halálakor a *Georgica* I. könyvében

III.4. A *Culex* kísértet-jelenete

IV. *Kísértetábrázolások két ezüstkori történeti eposzban*

IV.1. Kísértetek Lucanus *Pharsaliájában*

IV.2. Kísértetek Silius Italicus *Punicájában*

V. *Történelmi alakok kísértetei a Kr. u. 1-2. századi római történetírásban*

V.1. A XII táblás törvények decemvirjei, Appius Claudius gaztette és Verginia
bosszúszomjas kísértete (Livius)

V.2. A gallok által szellemeknek nézett római *senatorok* (Florus)

V.3. Tiberius Gracchus szelleme Caius Gracchus álmában (Valerius Maximus,
Plutarchos)

V.4. Brutus és Cassius *kakos daimónja* (Valerius Maximus, Plutarchos, Florus,
Appianos) és házakban kísértő szellemek irodalmi *toposai*

V.4.1. Az elátkozott athéni ház szelleme

V.4.2. Köztársaság-párti politikusok és *kakos daimónok*

V.5. Iulius Caesar Augustust sürgető és Philippinél is megjelenő kísértete (Valerius
Maximus, Suetonius, Florus)

V. 6. Drusus Nero szelleme id. Plinius álmában (Ifj. Plinius)

V.7. Varus szelleme a germaniai csatamezőn (Tacitus)

V.8. Kísértetjárás Caligula halála után Rómában (Suetonius)

V.9. Claudius szelleme Seneca *Apocolocyntosis*ában

- V.10. Nero rokonainak kísértetei a császár rémálmaiban és a színpadon, a császár *nekromantiái* (Octavia praetexta, id. Plinius, Tacitus, Suetonius)
V.10.1. Britannicus szelleme az *Octavia Praetextában*
V.10.2. Agrippina szelleme az *Octavia Praetextában*
V.10.3. Agrippina szelleme Tacitusnál és Suetoniusnál
V.10.4. Agrippina és Octavia kísértetei Suetoniusnál
V. 11. Nero szelleme Gaius Fannius álmában (ifj. Plinius)
V.12. Galba szelleme és a rettegő Otho (Suetonius)
V. 13. Kísértetek, mint *tyrannos-toposok* a vizsgált császárletrajzokban

VI. Összefoglalás

VI.1. A kísértet, mint a római történelem eseményeinek megjósolója és alakítója a vizsgált irodalmi művekben.

VI.2. A vizsgált kísértet-történetek görög előképei és római adaptálása: összefoglaló áttekintés

VII. Felhasznált források és irodalom

VIII. Rövidítések jegyzéke

IX. Képek jegyzéke

Bevezetés (I.1. fejezet)

A doktori értekezés a koracsászárkori történetírásban és politikai költészetben előforduló kísértet-történetekkel foglalkozik. A kísértet-szó alatt ebben az esetben kizárólag a túlvilágról visszatérő és élők számára megjelenő halott személyek szellemét értem. Mivel a túlvilági szellemek - ókori példánál maradva - nemcsak túlvilágról visszatérő halottak lehetnek, hanem bármilyen más szellemi lény (pl. démonok, Furiák, egyéb mitológiai alakok, stb.), amelyek soha nem voltak elő emberek, ezért szellemek helyett mindenképpen a kísértet-szót kell használni, bár az értekezésben a „valakinek a szelleme” - kifejezés gyakran a kísértetek szinonimájaként használatos. A kísértetekre vonatkozó antik hagyomány és a kísértet-történetek irodalmi funkciójának alaposabb megvizsgálása alapján nem szükséges az álomban és egyéb látomásokban megjelenő kísértet-alakok szétválasztása, mivel a vizsgált leírások között megjelenés, leírás, tulajdonságok, és funkció (írói szándék) tekintetében nincs különbség.

A téma kutatástörténetéből kiderült, hogy noha ókori kísértet-történetekkel különféle speciális szempontokból több kutató is foglalkozott (legutóbb D. Felton és G. Weber¹), részeredményeik sokszor meggyőzőek és hasznos kiindulópontot jelentenek a további kutatások számára, a koracsászárkori történetírásban és politikai költészetben előforduló kísértetek ábrázolásairól és ezek historiográfiai elemzéséről ismereteink szerint nem született még átfogó monográfia, ezt a kutatási hiányosságot próbálja meg az értekezés a teljesség igénye nélkül pótolni.

Kísértet-ábrázolások típusai a koracsászárkori irodalomban (II.1. fejezet)

¹ FELTON, D.: *Haunted Greece and Rome. Ghost stories from classical antiquity.* Austin, 1999.; WEBER, G.: *Kaiser, Träume und Visionen in Principat und Spätantike.* Historia Einzelschriften 143. Stuttgart, 2000.

Az ókori kísértet-történetekben szereplő szellem-alakokat először J. Winkler, majd D. Felton próbálta meg típusokba sorolni.² Winkler és Felton eredményeitől eltérően egy új tipológia a vizsgált kísértet-alakok megjelenése, leírása és vallástörténeti/démonológiai meghatározása alapján az alábbi típusokat különíti el:

1. homérosi típusú kísértetek (*psyché, eidolon, imago, simulacrum, effigies, facies tenuis, levis umbra, anima*), az egykor élő személy árnya füstszerű, megfoghatatlan, mint az Iliasban Patroklos, vagy az Aeneisben Hector, Creusa, Anchises.³

2. *Manes*-típusú kísértetek: az archaikus kortól kezdve létezik Rómában az ősök kultusza, ezek a szellemek kollektíven jelennek meg és nem individualizáltak, bár forrásainkban jobb híján homérosi terminusokkal írják le őket, többnyire baljós *prodigiumok* (ld. pl. a *Fasti Parentalia*-jelenetét vagy a Georgica I. könyvében Caesar halálakor megjelenő kísérteteket).

3a. Erőszakos, akár embert is ölő, többnyire *aóros, biothanatos, ataphos* kísértetek, a görög néphit és Sapphó egyik verse alapján az erőszakos *aóros* kislány, Gello neve alapján Gello-típus (pl. a boszorkányokon bosszút álló horgas karmú *puer* kísértete Horatius V. epodósában).

3b. Orientális jellegű *nekromantia* révén a Gello-típusú kísértetek *nekydaimónokká* válnak, boszorkányok, mágusok kívánságait teljesítik (*Nekydaimón*-típus, pl. Lucanus Erichtho-jelenetében és Apuleius Aranyszamarának boszorkány- és mágus-történeteiben) Ugyanúgy néznek ki, mintha élnének, a varázsló vagy boszorkány a szellemet testhez (hullához) köti. Hipotetikusan e csoportba soroltuk a *Lemurest* is.

3c. *Nekydaimónokhoz* hasonlóan viselkednek a görög földön már a geometrikus kor óta tisztelt *hérósok* (hérós-típus), akik sokszor kártékonyak, de időnként csatában védelmezik *polisukat* (pl. a marathóni csatában harcoló *hérósok*, vagy a szüzeket követelő temesai *hérós* Pausainas útleírásának VI. könyvében).

4a. Bűnös lélek-típus, elsősorban Platónnál és Poseidóniosnál, a bűneik miatt testükhöz kötődő, memempsychosisra kényszerülő lelkek, akik a levegőben repkednek és időnként láthatóvá válnak (pl. a *Phaidónban*). Apuleius démonológiájában ők a

4b. *Larvae*, akiket kezdetben örülséget okozó démonoknak tartottak, a császárkorban ronda, csontváz alakú szellemekként képzeltek el őket.

5. Az *apotheosis*-típusú kísértetek tulajdonképpen már nem is kísértetek, hanem istenné vált halottak (pl. Scipio Africanus a *Somnium Scipionis*-ban, a Quirinusszá vált Romulus, vagy a Cassiust a philippi csatában megijesztő Iulius Caesar szelleme Valerius Maximusnál), általában szépnek és pompázatos kinézetűnek ábrázolják őket.

A koracsászárkori kísértethit epigraphikai és régészeti forrásai (II.2-3. fejezet)

Sírfeliratokon gyakran olvasunk *parentatio*-t kérő, vagy a sírbolygatást megbosszuló *Manes*-ről, akik többnyire túlvilági istenek és egyéb szellemi lények, néhány feliraton tekinthetők kísérteteknek. E gyakorta használt formulák alapján nehezen mutatható ki valódi

² WINKLER, J.: Lollianos and the Desperadoes. JHS 100 (1980) 155-181.; FELTON, i. m. 17-18.

³ Az értekezésben vizsgált pontos forráshelyeket ld. a VI. 2. fejezet téziseinek mellékelt táblázatában.

kísértethit. Hat vizsgált császárkori felirat közül két esetben (CIL VI 18817, CIL II 4427) az élő családtagok, szerelmes házastársak kéri a *Manes*-t, hogy a halott látomásokban jelenjen meg nekik (e motívumok irodalmi előképei és párhuzamai a koracsászárkori *epikédeionok*, pl. a staturus *Silvae* néhány költeménye, illetve szerelmes halottakról szóló történetek, pl. Phlegón Philinnion-története lehetnek), két másik esetben (CLE II 1098, CIL VI 27365) a feliratok alapján maguk a sírba temetett halottak jelennének meg szívesen az arra járó vándoroknak.

A kevés számú koracsászárkori kísértet-ábrázolás közül említést érdemel a homérosi *Nekyia* néhány ábrázolása, Alkéstis, ill. Prótesilaos-szarkofágok, két Orestés-szarkofág, ahol a Klytaimnéstra meggyilkolását néző Agamemnón árnya elégedetten kísért a képmező bal sarkában, illetve egy legutóbb Gesztelyi Tamás és Ortolf Harl által publikált, feltételezett Creusa-ábrázolás egy Flavia solvai (*noricum*) reliefen.⁴ Egy-két kivételtől eltekintve a holtak szellemei nagyrészt betakart fejjel vannak ábrázolva, arcuk igen sápadt, vagy alig látható.

Itália és a latin nyelvű provinciák koracsászárkori temetkezési szokásait vizsgálva a *libatio*-csöves sírok és a különleges módon (arccal a föld felé vagy kőpakolással a csontváz felett) eltemetett halottak esetében is nagyon nehéz egyértelműen kísértethitre következtetni. Néhány melléklet-típust (pl. rovar-ábrázolások, vasszögek, vastárgyak, tükrök, stb.) egyes kutatók megpróbálták mágikus-apotropaikus funkciójának beállítani és kísértethittel kapcsolatba hozni, de az ilyen mellékletek funkciója vagy „racionálisabb” (túlvilági használati tárgy, státus-szimbólum, különösen a bennszülött temetkezésekben), vagy erre az időre már csak üres, értlem-nélküli szokássá vált (pl. Charon-*obolosok*).⁵ Kísértet-hitre utalhatnak viszont a sírokban talált átoktáblák vagy „mágikus” erejű viasz/bronz/agyagbábúk, különösen, mivel gyakran fiatalon elhunyt személyek (potenciális *aóros* vagy *biothanatos* kísértetek) sírjai közelében kerülnek elő.⁶

Mítikus és történelmi alakok kísérteteinek ábrázolásai a vizsgált forrásokban (III-V. fejezet)

Vergilius, Lucanus, Silius Italicus és a prózai történetírók vizsgált kísértet-történeteinek nagy része baljós *prodigiumoknak* határozható meg (P. Kragelund véleményével egyet értve a véres, sebesült kíséretetek, pl. az *Aeneis*ben Hector, a római mantika szabályai szerint jelennek meg, a vér mindig baljós eseményeket jelez előre⁷). A történetíróknál szereplő *prodigiumok* MacBain vizsgálatai alapján egyfajta „figyelmeztető jelzőrendszerként” is szolgálhattak az állam vezetői részére a súlyos politikai vagy társadalmi konfliktusok kirobbanása előtti feszült légkörben.⁸ Vallástörténeti szempontból nézve az *apothéosis*-típusú kísértetek (istenek) kivételével a hivatalos *prodigiumok* között megjelenő

⁴ KOCH, G. - SICHTERMANN, H.: Römische Sarkophage. München, 1982. Abb. 143, 217-218, Abb. 192.; ROBERT, C. (hrsg, bearb.): Die antiken Sarkophag-Reliefs. II. Band: Mythologische Zyklen. Berlin, 1890. Abb. 163.; LIMC VIII, 2, *Nekyia* - Kat. Nr. 12.; GESZTELYI, T. - HARL, O.: Vom Staatsmythos zum Pivatbild. Aeneas und Creusa auf der Grabädikula eines itterlichen Offiziers in Solva/ Steiermark. In: PANHUYSSEN, T. A. S. M. (hrsg.): Die Maastrichter Akten des 5. Internationalen Kolloquiums über das provinzialrömische Kunstschaffen - im Rahmen des CSIR - Typologie, Ikonographie und soziale Hintergründe der provinzialen Grabdenkmäler und Wege der ikonographischen Einwirkung - Maastricht 29. Mai bis 1. Juni 1997. Maastricht, 2001. 139-170.

⁵ Néhány példa: NUBER, H. U.: Kannen und Griffschalen - Ihr Gebrauch im täglichen Leben und die Beigabe in Gräbern der römischen Kaiserzeit. BRGK 53 (1972) 172-173.; FASOLD, P.: Römischer Grabbrauch in Süddeutschland. Stuttgart-Aalen, 1992 22.; NAGY, L.: Römerzeitliche Hügelgräber in Pusztaszabolcs-Felsőcikkola (Komitat Fejér) ComArchHung 2001 140, 150-154.

⁶ GAGER, J. G.: Curse Tablets and Binding Spells from the Ancient World. New York - Oxford, 1992. 29, 37.

⁷ KRAGELUND, P.: Dream and Prediction in the Aeneid. A Semiotic Interpretation of the Dreams of Aeneas and Turnus. Copenhagen, 1976. 17-28.

⁸ McBAIN, B.: Prodigy and Expiation: a study in Religion and Politics in Republican Rome. Bruxelles, 1982. Latomus coll. 177. 7-8, 80.

visszajáró halottak csaknem mind baljós előjelek és a *nefas* elkerülésére vagy megbosszulására figyelmeztetnek.

A római történelemben időrend szerint haladva vesszük számba a vizsgált mítikus és történeti alakok kísérteteit: a III.1-2. fejezet szerint az *Aeneis* cselekményében fontos szerepet játszó Hector, Creusa, Polydorus és Anchises kísértetei a mű szó szerinti értelmezésében Aeneas hazakeresésének szolgálatában, átvitt értelmében az Augustus-párti propaganda szolgálatában állnak: több-kevesebb sikerrel irányítják Aeneast Itália felé, hogy a sztóikus *pronoia* terve szerint később létrejöhessen Augustus dicsőséges világalma. A homérosi típusú kísértetek ábrázolásában homérosi, enniusi előképeken kívül az archaikus kori római tragédia számunkra kevésbé ismert kísértet-jelenetei (pl. Ennius, Pacuvius) is szerepet játszanak. Dido szelleme Ovidius *Fasti*jában, mint *Aeneis-aemulatio*, *pious* Aeneast, Augustus kedvenc hősét a féltékenykedő Laviniával együtt nem éppen vendégszeretőnek mutatja be és Annát menekülésre szólítja fel.

A III. 2. fejezet Ovidius *Fasti*-jának *Parentalia*- és *Lemuria*-jelenetét, valamint Romulus és Remus szellemének leírását vizsgálja. A *Parentalia*-ünnep esetében a C. és L. Caesarok pisai *kenotaphium*ának feliratán szereplő szertartásokkal való hasonlóságot hangsúlyoztuk (CIL XI, 1420-1421), a legrégebbi római naptár szerint a Kr. e. 6. sz-ban már megünnepelt *Lemuria* esetében pedig az athéni *Anthestéria*-ünnep, mint előkép került előtérbe. Bár az Augustus-kori kőnaptárakon csak a *Lemuria* neve mellett szerepel *nefasti*-jelzés, több más kutatóval együtt nem tartjuk valószínűnek a *Lemures*- rosz szellemek, *Dii Parentes*-jó szellemek - felosztást, mivel a *Parentes* számára más jellegű, de szintén apotropaikus áldozatokat mutattak be és a halottak iránti *pietas*nak ugyanazok a gyökerei, mint a tőlük való félelemnek.⁹ Ráadásul Ovidius és fő forrása Varro konzekvensen keveri egymással a *Manes*, *Lemures* és *Parentes* néven megnevezett kísérteteket és a nekik szóló szertartásokat is. A *Lemuria* neve és szertartásainak egy része görög eredetűnek tűnik.

Romulus szelleme Ovidiusnál ugyan dicsőséges isten, a *Fasti* más helyein a király Romulus mégis bárdolatlan harcosként jelenik meg, Livius és Halikarnassosi Dionysios pedig még azt is tudni vélték, hogy az *apothéosis* talán csak a *tyrannos*-ölő senatorok hírtelen kiagyalt ötlete volt, hogy a népfelkelésnek elejét vegyék. Hiába próbálná mentegeti Remus szelleme Romulust nevelőszülei előtt, a városalapító hősnek és kései leszármazottjának szembe kell néznie a testvérgyilkosság (polgárháború) vádjával.¹⁰

Az Appius Claudius *decemvir* által rabszolgasorsra kényszerített Verginia kísértetének bosszúja, mint a „tragikus” történetírás feltételezett *toposa* Livius drámai ábrázolásában minden leendő *tyrannos* vagy *tyrannos*-jelölt számára intő példa arra, hogy őrizkedjenek az istentelen cselekedetektől, és noha a nem „*structural fact*”-nek, hanem „*narrative superstructure*”-nek tekinthető történet eredete és kialakulása az ókortörténeti kutatásban is vitatott, a késő-köztársaság-kori és Augustus-kori történetírók - politikai beállítottságuktól függően - találhattak történelmi párhuzamot a *decemvirek* és a késő köztársaság-kor egyes személyeinek (Clodius, esetleg valamelyik *triumvir*) zsarnokságára (V.1. fejezet).¹¹

⁹ THANIEL, G.: Lemures and Larvae. *AJPh* 1973, 182-187.; PHILLIPS, C. R.: Roman Religion and literary Studies of Ovid's *Fasti*. *Arethusa* 25/1 (1992) 66-67.

¹⁰ HINDS, S.: Arma in Ovid's *Fasti*. Part 2.: Genre, Romulean Rome and Augustan Ideology. *Arethusa* 25/1 (1992) 135, 142.

¹¹ Legújabb összefoglalás: UNGERN-STERNBERG, J. von: The Formation of the „Annalistic Tradition”. The Example of the *decemvirate*. In: Raaflaub, K. A. (ed.): *Social struggles in Archaic Rome. New Perspectives on the Conflict of the Orders*. Berkeley-Los Angeles-London, 1986. 203-226.; VASALY, A.: Personality and Power: Livy's Depiction of the Appii Claudii in the first Pentad. *TAPhA* 117 (1987) 203-226.; CORNELL, T. J.: *The Beginnings of Rome. Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000-264 BC)*. London-New York, 1995. 273-274.

A gall háborúk idején kísértő eltemetetlen rómaiak (*Fasti Silvii*, Ovidius), a Rómát elfoglaló gallok által szellemeknek nézett *senatorok* (Florus), a hevenyészve eltemetett gall harcosok „gall máglyája” (Livius) és a II. pun háború idején kísértő gall katonák szellemjárása (Silius Italicus) /III.2, IV.2, V.2. fejezet/ egy olyan, valószínűleg a Kr. e. 4-3. századig visszavezethető, kísértet-járásra vonatkozó hagyomány részét képezhették, amelyről a szórványos adatok miatt keveset tudunk és csak sejteni lehet, hogy a gall háborúk idején kísértő szellemek eredetileg egy talán Kr. e. 4. századra keltezhető baljós *prodigium* részét képezhették.

A II. pun háborúban a IV. 2. fejezetben tárgyalt *Punica* szerint az istenek (*pronoia*) is alaposan kivették a részüket: a háború legfontosabb csatáit (Trasimenus, Cannae, Róma elmaradt ostroma) gyakran előzték meg baljós *prodigiumok*. Ezekben trebiai, ticinusi, cannaei hősi halottak, köztük Paulus, Gracchus és Flaminius kísértetei jelentek meg és először csak a vesztes csatákra figyelmeztettek, majd végül álmában ki is üzték Hannibalt Italiából és P. C. Scipio *Nekyíájában* - a kísértet-Sibylla még a pun hadvezér halálát is megjósolta. (A szöveg részletesebb elemzése alapján a jelenetet M. Billerbeck véleményével egyetértve homérosi jellegű *nekromantiának* és nem orphikus-vergiliusi *katabasisnak* tekinjük.¹²) A baljós előjelek közül egyedül a rómovárosi nem teljesedett be, mivel azt csak babonás asszonyok látták és ellenhatásként egy villám-*prodigium* visszatartotta Hannibalt az ostromtól. A *Punica* liviusi, vergiliusi, lucanus, senecai reminiscenciákat tartalmazó kísértet-járásai jól illeszkednek Silius Italicus költői szándékához: az egyébként is „kötelező” eposzi kellékeként tartott isteni beavatkozások ürügyén sikerült mitizálnia a rómaiak és Hannibal több fontos stratégiai döntésének, baklövésének okait, így a műben a rómaiakat, mint az istenek kegyeltjeit a valóságosnál pozitívabb színben tüntethette fel.

Caius Gracchus állítólag maga mesélte azt a Coelius Antipater, Cicero, Valerius Maximus és Plutarchos által is emlegetett történetet, hogy álmában megjelent neki bátyja szelleme és figyelmeztette erőszakos halálára, amennyiben jelölteti magát a néptribunusi tisztségre (V.3. fejezet). Az álom-motívum jó példája egy *topos* vándorlásának és az adott írói szándéknak megfelelő bemutatásának a különböző szerzők műveiben.

Lucanus *Pharsaliájában* (IV. 1. fejezet) a *Georgica* kísértet-*prodigiumát* zseniálisan adaptálja az ellenkező előjellel: a Caesar Rómába bevonulásakor az evilágban bolyongó kísértetek között a Mars mezőn Sulla, az Anio folyónál Marius szellemét vélték felfedezni a szemtanuk. Sulla és Marius szelleme a közöttük folyó polgárháború szörnyűségének újrakezdését vetítik előre, míg Crassus szellemének a *Pharsalia* prologusában szintén azért kell bosszulatlanul bolyongania, mert a polgárháborúban a párthusok helyett egymást írtják a rómaiak (a kísértet-jelenéseket tartalmazó szöveghelyek alaposabb vizsgálata alapján az értekezés P. Grimal véleményével szemben amellet érvel, hogy a *Pharsalia* I. könyve korábban keletkezett, mint Petronius *Satyriconjának Bellum civile* - néven ismert versbetétje¹³). Marius kísértetének megjelenését egy kevésbé ismert hagyományhoz kapcsoltuk, amelyhez a kimber háborúk idején feljegyzett kísértet-hadsereg-*prodigium* (id. Plinius) és Cicero Marius szellemével kapcsolatos álma is hozzátartozhat.

U. Hübnerrel egyet értve további baljós előjel a műben a propertiusi IV, 7. elégia halott Cynthiához hasonlóan ábrázolt Iulia szelleme, aki előre megjósolja Pompeius vereségét és halálát, a hadvezér azonban epikureus érvekkel utasítja el az álom-jelenést.¹⁴ Pompeius vereségét egyértelművé teszi az Erchtho által orientális szertartások révén időlegesen feltámaszott *nekydaimón*, aki újra amegjósolja, hogy a stóikus *pronoia*-tan jegyében az

¹² BILLERBECK, M.: Die Unterweltsbeschreibung in den „Punica” des Silius Italicus. Hermes 111 (1984) 327.

¹³ GRIMAL, P.: La guerre civile de Pétrone dans ses rapports avec la Pharsale. Paris, 1977. 136-143.

¹⁴ HÜBNER, U.: Episches und elegisches am Anfang des dritten Buches der Pharsalia. Hermes 112 (1984) 227-239.

isten(ek) erőszakos halált és boldog, *elysiumi* továbbélést tervez(nek) Pompeius számára és hasonlóképpen erőszakos halált és túlvilági kínokat a csupán ideig-óraig győztes Caesarnak. Caesart és katonáit a pharsalosi csata előtt és után lucretiusi és aischylosi előképek nyomán ábrázolt Furiák és kísértetek zaklatják, és ha a hadvezér éppen nem az epikureus tanokkal szimpatizálna, a jósjelekből tanulva lemondhatna gátlástalan hataloméhes terveiről, amelyeket az isten(ek) nem néz(nek) jó szemmel. Lucanus és a Pompeius-párti történetírás szerint - noha költőnk tisztában van azzal, hogy Pompeius is egyeduralomra tört volna - Caesar istenetelen tettei megérdemlik a büntetést,¹⁵ nem veszik figyelembe azonban Caesar sokat dicsért *clementiáját* amely ellenségeinek életben maradása révén halálához vezetett, és azt, hogy Itáliába bevonulása Kr. e. 49-ben kényszerintézkedés volt személyes biztonsága megőrzése érdekében.

Iulius Caesar meggyilkolását a Caesar- és Augustus-párti költői és történetírói hagyomány szerint szintén baljós *prodigiumok*, köztük kísértetjárás is követték, hiszen a Caesar-párti propaganda a megistenült *dictator* erőszakos halálát az isteneknek nem tetsző nefas-cselekménynek állítja be. A motívum prototípusa Vergilius *Georgicájának* I. könyvében jelenik meg (a *Georgicáéhoz* hasonló *prodigiumok* F. Dornseiff kutatásai alapján az alexandriai *Oracula Sibyllina* III. könyvében is megtalálhatók¹⁶), de az Augustus politikáját költeményeiben burkoltan bíráló Ovidius *Metamorphosesében* a kísértetek szintén baljós *prodigiumként* jelennek meg Caesar halála előtt (III.3. fejezet). Az Augustus-párti történetírók műveiben maga a megistenült Iulius Caesar szelleme is aktivizálja magát: Valerius Maximusnál a philippi csatában a megistenült Caesar szelleme (tulajdonképpen már isten) lóháton támadja meg Cassiust, Suetoniusnál egy thessaliali embernek jelenik meg szintén istenként, hogy megjósolja Octavianus győzelmét. Florusnál Caesar kísértete egyszerűen csak nyugtalan, egészen addig, míg fogadott fia nem áll rajta bosszút, Octavianust tehát Florus szerint nem a hatalomvágy, hanem az apja iránt érzett *pietas* sarkallta polgárháborúra. Plutarchosnál Caesar *daimónja* nem bízza Octavianusra a bosszúállást - maga üldözi gyilkosait szárazon és vizen. (V.5. fejezet). E motívumok előképe talán egy Appianos által említett, Caesar temetésén elhangzott gyászdal lehetett, ahol a halott Caesar szinte méltatlankodva emlegeti meggyilkolását.

Nemcsak Caesar kísértete, hanem a saját rossz szellemük (*kakos daimón*) is üldözte a Caesar-gyilkosokat, Brutust Abydosnál és Philippinél (Plutarchos, Florus, Appianos) és parmai Cassiust Actium után. A gyilkosok politikai bukása szükségszerűvé vált a Caesar-párti propaganda szerint. A valóságban persze bukásukat nem a rossz lelkiismeret és a természetfeletti hatalmak büntetése, hanem számottevő társadalmi támogatottságuk hiánya okozta a római *senatus* és nép körében.¹⁷ Valerius Maximus *kakos daimón-történetéből* kiindulva a IV.4. fejezetben megpróbáltunk néhány támpontot találni ahhoz az elmélethez, amely szerint az átkozott házakban kísértő szellemekre vonatkozó hagyomány, talán Euripidés Hekabé-jának Polydóros-története hatására is, már a Kr. e. 4. században, Philémón Phasma-jának megírása idején létezett.¹⁸ Egy Cicero-adat alapján hasonló kísértet-történeteket gyakran meséltek a sztóikusok annak bizonyítására, hogy az isteni *pronoia* révén a gyilkosok akár a halott segítségével is elnyerik méltó büntetésüket. Ezekből és a néphit hasonló, talán *circulatorok* által is mesélt történeteiből konstruálta Valerius Maximus (vagy forrása) *kakos daimón-történetét*. Az elátkozott házak kísértet-története kisebb-nagyobb

¹⁵ KOPP, A.: Staatsdenken und politisches Handeln bei Seneca und Lucan. Heidelberg, 1969. 63ff.

¹⁶ DORNSEIFF, F.: Die Sibyllinischen Orakel in der augusteischen Dichtung. In: Römische Literatur in der augusteischen Zeit. Berlin, 1960. 46-50.

¹⁷ SYME, R.: The Roman Revolution. Oxford, 1939. 100-101.

¹⁸ A probléma megoldásával megpróbálkozott még SCHWARTZ, J.: Le fantôme de l' Academie. In: Bibauw, J. (ed.): Hommages á Marcel Renard. Coll. Latomus 101. Bruxelles, 1969. 671-676. és FELTON i. m. 38ff.

változtatásokkal Pliniusnál, Lukianosnál, Suetoniusnál is megjelenik, míg a *kakos daimón* motívuma is népszerűvé válik a Kr. u. 2. sz.-i történetírásban.

Augustus *principatus*ának burkolt allegorikus bírálata érhető tetten a talán Tiberius idején élt *Culex-költő Appendix Vergiliana*-ban fennmaradt versének kísértet-jelenetében, hiszen a kutatás egy része a szúnyogot agyonütő pásztor alakjában Augustust, a *Culex* sírjában pedig Augustus mauzóleumát véli felfedezni és a szúnyog *katabasis*ának seregszemléjében is csak köztársaság-kori hősök vesznek részt. A *Culex* történeti személlyel való azonosítása azonban még egyetlen filológusnak sem sikerült megnyugtatóan: amennyiben a pásztor Augustusszal azonosítható, a *Culex* nehezen lehetne azonos Marcellusszal, vagy C. és L. Caesarokkal, mint ahogy W. Ax gondolja,¹⁹ hiszen őket nem Augustus ölte meg. (III.4. fejezet)

A következő a vizsgált kísértetek sorában Drusus Nero, a Kr. e. 12-9 közötti germanai hadjáratok nagy hadvezére, aki Ennius *Annales*-ének első soraiban megjelenő Homéroszhoz hasonlóan álmában utasítja idősebb Pliniust, hogy a 20 kötetes germán háborúkról írt munkájából őt semmiképpen se hagyja ki a nagy műből (V.6. fejezet). Noha Plinius történeti művéről keveset tudunk, a kísértetes *praefatio aemulatio*nak is tekinthető Ennius *Annales*-ével.

A polgárháborúk nagy politikusainak kísérteteihez hasonlóan Q. Varus véres szelleme is baljós *prodigium*ként jelenik meg Caecina álmában *Germaniában*, a drámai eszközökkel ábrázolt veszélyhelyzetben azonban az újabb vereség - elsősorban Ariminius rossz döntése és a germánok kapzsisága miatt - nem következik be. (V.7. fejezet) Mivel az előzőekben említett Drusus szelleme idősebb Plinius nagy művének *praefatio*-jában (vagy más részében) is szerepelt, Q. Varus szellemének ábrázolásában pliniusi előképekre is számítani lehet, hiszen id. Plinius történeti műveit forrásként Tacitus minden bizonnyal felhasználta. A jelenet mindenesetre az ún. „drámai”, vagy „tragikus” történetírás ábrázolási technikáinak egyik ékes példája.²⁰

A koracsászárkori történetírói hagyományban és politikai költészetben gyakran találkozunk a Iulius-Claudius dinasztia császárainak és a császári család meggyilkolt tagjainak kísérteteivel. Augustus és Tiberius szellemjárásáról a hagyomány nem tudósít, Suetonius leírása szerint Caligula halála után azonban - mivel a gonosz zsarnok nem kapta meg a mindenkinek kijáró végtisztességet, a *Lamia*-féle kertek örei szellemeket láttak és gyilkosságának színhelyén is szörnyűséges (bár nem részletezett) dolgok történtek. Az elátkozott házakban kísértő szellemek toposainak (V. 4. fejezet) variációjaként interpretálható történet minden bizonnyal azt jelzi, hogy a rémületkeltés a zsarnok halála után sem szűnt meg a városban. (V.8. fejezet). Claudius nehéz felfogású kísértetéről Seneca Apocolocyntosisában esik szó, amikor az Olympusról elzavarva, az Alvilág felé haladva Mercurius kíséretében rövid időre áthalad Rómán és megszemléli saját temetését. A talán az 54. évi *Saturnaliára* íródott negatív *apotheosis* (negatív uralkodói tükör) célja a személyes sérelmekről is fűtött Seneca számára a Claudius-ellenes propaganda és annak az elvárásnak a kihangsúlyozása, hogy saját tanítványa alkalmasabb császárnak bizonyul majd. (V.9. fejezet).

Míg a Caligula halála utáni szellemjárás és Claudius *katabasisa* inkább csak gúnyos, szórakoztató elemek a suetoniusi életrajzban és a senecai szatírban, Nero áldozatainak (Britannicus, Agrippina, Octavia) kísértetei az erőteljesen Nero-ellenes Suetoniusnál, Tacitusnál és az *Octavia praetexta*ban Nero bukását és az isten(ek), valamint Nero lelkiismeretének háborgását jelző baljós *prodigium*okként interpretálhatók (az értekezés Ch. Schuberttel szemben a kutatás nagy részével egyet értve *praetexta* Galba-kori keltezése

¹⁹ AX, W.: Marcellus, die Mücke. Politische Allegorien im Culex? Philologus 136 (1992) 89-129.

²⁰ A dr. tört. írásról. Billerbeck 1981

mellett érvel.²¹). Nemcsak az *Octavia-költő* tragédiájában, hanem az Agrippina sírjából hallatszódó gyanus hangok (Tacitus) és Nero rémlátomásainak (Suetonius) leírásában is a klasszikus (aischylosi, euripidési és mindenekelőtt senecai) tragédiák kísértet-jeleneteinek elemeivel találkozunk. Ehhez kapcsolódik szorosan Nero *nekromantiájának* említése, ahol a császár a lelkiismeret-furdalásokkal terhes rémálmai miatt elhunyt anyja szellemét próbálta meg mágusok segítségével kiengesztelni, miközben maga a halottidézés a Iulius-Claudius dinasztia idején élő *senatorok* számára Tacitus leírása szerint veszélyes, felségsértési perekkel végződő multság volt. (V.10. fejezet).

Áldozataihoz hasonlóan Nero szelleme is megjelenik a Nero bűneit történeti művében leírni szándékozó Q. Fannius álmában, hogy - közvetetten - halálát megjósolja, a nagy tyrannos tehát még halála után is megjelenhet baljós *prodigium*ként Fannius fantáziájában. (V. 11. fejezet), mindenesetre ifjabb Plinius Drusus Nero -történetével (V. 6. fejezet) összehasonlítva feltűnő, hogy két Flavius-kori történetíróról is szó esik, akiket történeti műveik megírásában valamilyen módon kísértetek is befolyásolnak. Suetonius és Tacitus egy feltételezhetően Galba-Flavius-kori Nero-ellenes hagyományt követ, amelyhez az eseményeket egyoldalúan és leegyszerűsítve ábrázoló Octavia-költő és a Nero viselkedését és *nekromantiáját* *Naturalis Historiájában* elmarasztaló idősebb Plinius is tartozik.

A négy császár évének polgárháborús eseményei között az Otho trónralépése utáni éjszaka baljós történéseire figyeltünk fel (Suetonius), amikor az új császár Galba erőszakos szellemét akarta rettegések közepette kiengesztelni. Plutarchos Otho-életrajzában is fontos szerepet játszott a császár rettegésének motívuma. A negatív *prodigium* ebben az esetben is a császár rövid uralkodását és korai halálát vetítette előre (V. 12. fejezet). A Caligula, Nero és Otho uralkodását kísérő kísértet-jelenetek a *tyrannos*-toposok kelléktárának részei, céljuk az uralkodók személyének és isenetlen tetteinek befeketítése (V. 13. fejezet).

A fenti általános megállapítások figyelembe vételével a vizsgált anyagot historiográfiai szempontból három csoportra oszthatjuk (VI. 1. fejezet):

1. A Iulius Caesar és Augustus-párti hagyományhoz tartozik elsősorban az Augustus-és Tiberius-kori kísértet-ábrázolások nagy része, illetve Florus és az Augustus-életrajz tekintetében Suetonius. Noha a koracsászárkori görög történetírók kísértet-történeteivel csak áttételesen foglalkoztunk, ide sorolhatjuk Plutarchos és Appianos általunk részletesebben vizsgált kísértet-történeteit is.

2. A Iulius-Claudius-ellenes hagyományhoz tartozik a Caesar-ellenes Lucanus, az Augustust bíráló Ovidius és a *Culex*-költő, illetve a Caligulát, Claudius, Nerot, Othot bíráló szerzők (Seneca, *Octavia*-költő, id. Plinius, Tacitus, Suetonius), ide sorolhatnánk még a *tyrannos*-ellenességét kissé gyanusan túhangsúlyozó, pompeianusnak tartott Livius Verginia-történetét is.

3. A „semleges” hagyományhoz tartoznak témájuknál fogva a II. pun háború kísértet-jelenései (Silius Italicus) és Florus története a gallok által szellemeknek nézett senatorokról.

A vizsgált irodalmi művekben szereplő szellemek, kísértetek szerepe a római történelem alakításában többféle lehet:

- 1) a római történelem menetének befolyásolása, vagy erre irányuló kísérlet
- 2) a kedvezőtlennek (ritkábban kedvezőnek) beállított történeti esemény előrejelzése befolyásolási kísérlet nélkül, a bekövetkező történeti esemény többnyire egy-egy történeti személy halálához kapcsolódik

²¹ SCHUBERT, Ch.: Studien zum Nerobild in der lateinischen Dichtung der Antike. Beiträge zur Altertumskunde 116, Stuttgart-Leipzig, 1998. 289.; KRAGELUND, P.: Prophecy, Populism and Propaganda in the Octavia. *Opuscula Graecolatina* 25, Copenhagen, 1982. 49-61.

3) reakció már megtörtént, többnyire kedvezőtlen történelmi eseményekre, amelyek főként egy-egy történelmi személy halálához kapcsolódnak.

A fenti kritériumok alapján a szellemek által megjósolt, alakított mítikus és történelmi események az alábbiak:

Szellemek	Események
Hector, Creusa, Polydorus, Anchises (Verg.):	Aeneas Italiába vándorlása - Kr. e. 27 (Augustus <i>principatusa</i>)
Verginia (Livius):	Kr. e. 449 k. (Xvirek halála)
Paulus, Gracchus, Flaminius és katonák (Sil.):	Kr. e. 217-216 (Trasimenus, Cannae) Kr. e. 216 után (Róma elfoglalása - nem következik be) Kr. e. 204 (Hannibal távozása Itáliából)
régi Sibylla (Sil.):	Kr. e. 183 (Hannibal halála)
Tiberius Gracchus (Cic., Val.Max.):	Kr. e. 123 után (C. Gracchus halála)
Kísértet-hadseregek (id. Plin.):	Kr. e. 103 (kimber háborúk)
Sulla családja (Plut.):	Kr. e. 78 (Sulla halála)
Sulla, Marius, Crassus, egyéb szellemek (Luc.):	Kr. e. 49 (Caesar bevonulása Rómába)
Iulia, Erichtho <i>nekromantiája</i> , katonák (Luc.):	Kr. e. 48 (Pharsalos)
ismeretlen szellemek (Ovid. Met.)	Kr. e. 44 (Caesar halála)
Erichtho <i>nekromantiája</i> , katonák (Luc.):	Kr. e. 44 (Caesar halála)
ismeretlen szellemek (Verg. Georg.):	Kr. e. 44 -30 (Caesar és gyilkosai halála)
Iulius Caesar (Val. Max. Suet., Flor., Plut.),	Kr. e. 42 (Philippi)
Brutus rossz szelleme (Plutarchos, Florus, App.):	Kr. e. 42 (Philippi)
Parmai Cassius rossz szelleme (Val. Max.):	Kr. e. 31 után (saját halála) _
Q. Varus (Tacitus):	Kr. u. 16 (csatavesztés - nem következik be)
Britannicus, Agrippina, Octavia (Tac., Suet., Oct.):	Kr. u. 68 (Nero halála) _
Galba (Suet.):	Kr. u. 69 (Otho halála)
Kísértet-hadsereg (Tacitus):	Kr. u. 70 (Jeruzsálem ostroma)

Kísértet-motívumok vándorlása a vizsgált szövegekben - előképek és adaptációk
(VI.2. fejezet)

Homérosi és Manes-típusú kísértetek

Hom. Il. 23, 65-101.
Patroklos
Od. XI.

Prop. IV, 7, 1-96.
Cynthia
Luc. Phars. III, 8-40.

<u>Prodigia</u>		<i>Psychai</i>	<i>Iulia</i>
Enn. Ann. 2-3 (5-6) Sk Homerus Lucr. Nat. Rer. I, 120-126	Ap. Rhod. IV, 1280-1281. Or. Syb. III, 798-804. Cic. De div. I, 17ff. Verg. Georg. I, 467-480.	Enn. egyik drámája Hector Verg. Aen. II, 258-297. Hector Verg. Aen. V, 721-723. Anchises	Enn. Ann. 52-60. Sk. Aeneas Cic. De div. I, 20. Aeneas
Verg. Aen. I, 353-360. Sychaeus Verg. Aen. II, 771-794 Creusa	Ov. Met. 15, 783-798. Luc. Phars. I, 569-583. Petr. Sat. CXXII. Id. Plin. NH 2, 58. Tac. Hist. 5, 13. (égi hadseregek)	Ov. Fast. III, 639-642. Dido Ov. Fast. V, 453-480. Remus	Verg. Aen. IV, 460-461. Sychaeus Luc. VII, 26-27. Plin. Ep. 3,5,4. Drusus Nero Tac. Ann. I, 65.
Plin. Ep. 3,5,4. Drusus Nero	Sil. It. VII, 164-167. Dido	Cul. 205-383. Culex Sil. It. XV, 180-201. Id. Scipio	Q. Varus Tac. Ann. XIV, 10, 5. C. Dio 61, 14. Agrippina és kürtszó Cael. Ant. inc. sed. frg. 50 Cic. de div. I, 26. Val. Max. I, 7, 6. Plut. C. G. 1, 7. Tiberius Gracchus

Egyéb ábrázolási típusok

<u>Élők szeme előtt repkedő árnyak</u>	<u>Sírból kijövő szellemek</u>	<u>Lemures</u>
Lucr. Nat. Rer. IV, 29-53. Luc. Phars. VII, 177-180.	Ov. Fast. II, 547-570. <i>Parentalia</i> Luc. Phars. I, 583. Marius	Varro Vit. Pop. Rom. I, 19-20. frg. Varro Ant. Rer. Div. II, 19. frg. Hor. Ep. II, 2, 208-209. Ovid. Fast. V, 429-444. vö. Zén. 4, 33.

Lemuria

Sil. It. VIII, 640-642.
Gall katonák

<u>Apotheosisok</u>	<u>Elátkozott házak, sírok szellemei</u>		
	Eur. Hec. 1-30 Polydóros		
	Phil. Phasma	Pacuv. Iliona Deiphilus Enn. Hec. Polydorus	
Liv. I, 16, 5-7. Romulus Verg. Aen. V, 721-725. Anchises	Plaut. Most. 484-509. Diapontius Cic. De off. III, 12-13. (?)	Verg. Aen. III, 27-40. Polydorus	Sen. Troad. 438ff.
Ov. Fast. II, 499-509. Romulus	Val. Max. I, 7, 7. Kakos daimón		
Val. Max. I, 8, 8. Caesar	Plin. Ep. VII, 27, 5-11. Öregember	Plut. Brut. 36.; 48, 1. Kakos daimón Flor. II, 17 (IV, 7) 5-9. Malus genius App. Emph. IV, 134. Kakos daimón	
Sen. Apoc. 12-13. (negatív Apoth.) Claudius Suet. Aug. 96. Caesar Florus I, 1, 16-18. Romulus	Suet. Cal. 59. Caligula (?) Luk. Philops. 31. alakváltoztató démon		

Gyilkosukat üldöző bosszúálló kísértetek Furiaként vagy Furiákkal együtt ábrázolt bosszúálló kísértetek

Val. Max. I, 8, 8.	Aisch. Eum. 94-139. Klytaimnéstra		
Plut. Caes. 69, 2. Caesar	Verg. Aen. IV, 171-172.	Sen. Agam. 1-2. Thyestes	
Liv. III, 58, 11. Verginia	Sen. Thyest. 1-120. Tantalus Sen. Med. 963-970. Absyrtus Luc. Phars. VII, 768-786. Pharsalosi katonák		
Suet. Otho 7, 2. Galba	Oct. 1115-122. Britannicus Oct. 593-645.; 717-733. Agrippina		
	Suet. Ner. 34, 1.; 46, 1. Agrippina C. Dio 63, 28.	Sil. It. V, 125-129. XII, 545-550. XVII, 158-169. Római katonák és hadvezérek	

A táblázat a teljesség igénye nélkül azt próbálja bemutatni, hogy az értekezésben vizsgált *auctorok* szellem- és kísértet-motívumaik megformálásakor milyen irodalmi előképeket használhattak fel. A táblázat adatainak részletesebb tanulmányozása előtt azonban hangsúlyozni kell, hogy a kísértet-motívumok itt bemutatott vándorlás-modellje sok szempontból hipotetikus. Mivel sok esetben nem bizonyítható egyértelműen, hogy az egy adott *auctor*nál megjelenő motívum vagy történet egy másik, korábban alkotó *auctor* hasonló

kísértet-történetének reminiscenciája, még ha ez az antik irodalom egyik legfontosabb „motorjának”, az *aemulation*nak fontossága miatt elképzelhető is, csupán az egyes kísértet-jelenetek fontosabb elemeinek, *topos*ainak megjelenéséről beszélhetünk a később alkotó *auctor*nál, amely származhatott akár éppúgy szóbeli hagyományból, mint általunk ma már ismeretlen *auctor*ok műveiből.

A táblázatban bemutatott hosszú sor elejére természetesen a homérosi eposzok és a klasszikus kori attikai drámák (pl. az Eumenisek vagy a *Hekabé*) kísértet-jelenetei kerülnek, a görög epika és dráma homérosi típusú kísérteteinek leírása és funkciója (istenségtől származó üzenet közlése valamilyen válságos helyzetben) - függetlenül attól, hogy álomban jelenik-e meg, vagy nem - sok hasonlóságot mutat a vizsgált művekben, sok esetben például az ilyen megjelenéseknél az *adstitit* - ígét találjuk. A római korban is népszerű görög műveken kívül az archaikus kori, sajnos nagyon rosszul hagyományozódott tragédiák (Ennius, Pacuvius) is nagy hatást gyakoroltak az aranykori szerzőkre, Lucretiusra, Ciceróra és mindenek előtt Vergiliusra és Liviusra. Az aranykori irodalomban talált motívumokat tovább variálják Valerius Maximus, a két Plinius, Seneca és a kísértetektől hemzsegő ezüstkori eposzok valóságos kincsesbányák voltak Tacitus, Suetonius és Plutarchos számára, bár Plutarchos párhuzamos életrajzaiban *hérós*- típusú kísértetek is felbukkannak.

Külön meg kell említeni az Odysseia *Nekyíája* óta méltán népszerű homérosi és orientális jellegű *nekromantia*-leírásokat: ezeket az anyag óriási mennyisége miatt a táblázatban mellőzni kellett, de röviden, meg kell említeni, hogy a *nekromantia* a görög archaikus kortól bevált jóslatkérő forma volt és sokan jártak a thessaliali Ephirától nem messze régészetiileg is kutatott holtak jósdájába, hogy a halottaktól jóslatot kérjenek,²² a császárkorból is igen sok átoktáblát, mágikus szöveget, illetve mágikus erejűnek tartott bábukat ismerünk a birodalom területéről.²³

A szellemek és kísértetek mind a koracsásárkorban népszerű stoikus *pronoia*, illetve *sympatheia*-tanításokban (ld. Cicero, Vergilius, Seneca, Lucanus, Silius Italicus), mind a középső platonikus démonológiában és pszichológiában, Plutarchos és Apuleius műveiben, még az epikureus és cinikus Lucretiusnál, Horatiusnál, Lukianosnál is szerepet játszanak. A túlvilágról visszalátogató halottak történetei érdekességük miatt kedveltek voltak az irodalomban, nem csoda, hogy nemcsak a filozófia iránt érdeklődő koracsásárkori *auctor*ok, hanem a későbbi, középkori és újkori költők és írók fantáziáját is megmozgatták és a 19-21. századi szépirodalom és ponyvairodalom lapjain is gyakran kísértenek - gyakran görög-római minták nyomán - félelmetesebbnél félelmetesebb és szórakoztatóbbnál szórakoztatóbb kísértetek.

A római kori temetkezési szokások és túlvilági elképzelések - témakörhöz kapcsolódó egyéb előadások, publikációk

Palágyi, S. - Nagy, L.: Római kori halomsírok a Dunántúlon. Veszprém, 2000. = Römerzeitliche Hügelgräber in Tansdanubien. Budapest, 2002, megjelenés alatt

Nagy, L.: Römerzeitliche Hügelgräber in Pusztaszabolcs-Felsőcikola (Komitat Fejér) ComArchHung 2001 125-160.

Adatok a noricumai és pannoniai halomsírok eredetkérdéséhez. Előadás a Régészeti és Művészettörténeti Társulat által 2002. november 22-én rendezett halomsíros

²² HEGYI, D.: Polis és vallás. Bevezetés a görög vallástörténetbe. Budapest, 2002. 110-111.

²³ GAGER, i. m.

konferencián = Beiträge zur Herkunftsfrage der norischen und pannonischen Hügelgräber. ActArchHung 53 (2002), megjelenés alatt

Kísértetek és kísértethit a koracsászárkori történetírásban. Előadás az V. Magyar Ókortudományi Konferencián 2002. május 23-án = Totengeister in der frühkaiserzeitlichen Geschichtsschreibung. ActAntHung 43 (2003), előkészületben

Spezifische Beigabenbräuche in den römerzeitlichen Hügelgräbern in Komitat Fejér. AlbaRegia 32 (2003), előkészületben

Visszajáró holtak és szellem-szerelem. Két császárkori sírfelirat szépirodalmi párhuzamai. Előadás a IV. Nemzetközi Epigraphikai Kerekasztal *Vallás, kultuszok és feliratok* - c. konferenciáján 2002. decemberében.

Publikációs lista

Borhy, L. (szerk.): Római történelem. Szöveggyűjtemény. Budapest, 1998. (tíz latin nyelvű forrás magyarra fordítása)

Palágyi, S. - Nagy, L.: Római kori halomsírok a Dunántúlon. Veszprém, 2000. = Römerzeitliche Hügelgräber in Tansdanubien. Budapest, 2002, megjelenés alatt

Nagy, L.: Römerzeitliche Hügelgräber in Pusztaszabolcs-Felsőcikola (Komitat Fejér) ComArchHung 2001 125-160.

Adatok a noricumai és pannoniai halomsírok eredetkérdéséhez. Előadás a Régészeti és Művészettörténeti Társulat által 2002. november 22-én rendezett halomsíros konferencián = Beiträge zur Herkunftsfrage der norischen und pannonischen Hügelgräber. ActArchHung 53 (2002), megjelenés alatt

Kísértetek és kísértethit a koracsászárkori történetírásban. Előadás az V. Magyar Ókortudományi Konferencián 2002. május 23-án = Totengeister in der frühkaiserzeitlichen Geschichtsschreibung. ActAntHung 43 (2003), előkészületben

Spezifische Beigabensitten in den römerzeitlichen Hügelgräbern von Komitat Fejér. AlbaRegia 32 (2003), előkészületben

Visszajáró holtak és szellem-szerelem. Két császárkori sírfelirat szépirodalmi párhuzamai. Előadás a IV. Nemzetközi Epigraphikai Kerekasztal *Vallás, kultuszok és feliratok* - c. konferenciáján 2002. decemberében.

Válasz a „*Kísértetek és kísértethit a koracsászárkori történetírásban és politikai költészetben*” - című Ph.D értekezés bírálataira

A bírálatok észrevételeinek többségével egyet értek, válaszómban csupán a vizsgált forrásanyag néhol eltérő interpretációjának nehézségeire szeretnék rávilágítani.

Az ókori görög vallás kísértet- és démon-elképzeléseinek kimutathatóan vannak ókori keleti előzményei. Az értekezés kísértet-tipológiáját tárgyaló fejezetben bemutatott, anatóliai eredetű *Gelló*, mint démon a mezopotámiai hitvilágban *Gallá*, illetve *Gallu* néven az evilág és túlvilág között közvetítő, ún. kísérdémonként jelenik meg. Az értekezésben és a bírálatban idézett Sappho-hely Hésychios-féle magyarázatában említés esik egy túl korán bekövetkező halála miatt gyilkoló *aóros* kislányról. Ő, mivel valaha a földön élt, kísértetnek is tartható. Természetesen a *Gelló*-jelenségnek ez csak egyik magyarázata, hiszen a görög köztudatban sokszor összekeveredett a kísértetek alakja a gyakran nem emberi eredetű démonokéval. Az antik démonológia egyik legnagyobb, szinte teljességre törekvő szintézise, az RLAC - lexikon 1976-ban írt *Geister (Dämonen)* címszava szintén kísértetként említi meg *Gellót*, míg az

Akko, Alphito, Mormo, Strinx, Lamia, Empusa nevű lényeket a károkozó, de nem feltétlen emberi eredetű démonok közé sorolja.

A *nekydaimón*-szót az antik szövegek közül valóban csak a hellénisztikus, illetve császárkori mágikus papiruszokból ismerjük. E papiruszoknak azonban éppen a szinkretizmus legfontosabb jellemzőjük, vagyis a kétségtelenül létező óegyiptomi előképek mellett zsidó, gnóosztikus, mindenképp előtt pedig archaikus vagy klasszikus görög hatásokkal kell figyelembe vennünk. A PGM-ben szereplő legfontosabb természetfeletti erők, a démonoknak is szólított *Iaó, Thot, Chnoubis, Mithras* és *Abrasax* közül *Iaó* zsidó elem, míg *Abrasax* és *Mithras* szinkretista „konstrukciók”. Figyelemre méltó, hogy a PGM mágikus szövegeinek egyiptomi eredetűnek tartott *nekydaimón*-képzeteiben a görög vonások erőteljesebben jelennek meg, mint az egyiptomiak, a *nekyes, daimónes* és *nekydaimónes* szavak szóképzése is görög. A *nekromantiára* vonatkozó elképzelések az egyiptomi elemektől függetlenül is megvannak a görög vallásban, már az *Odysseia Nekyia*-jelenetében is.

A *nekydaimón*okra vonatkozó elképzelések a római köztudatban is megjelennek, hiszen a *manes, numina, larvae* kifejezésekkel „latinósítják” is őket. A mediterraneum térségében az ókorban, különösen a hellénisztikus kortól aligha lehet izolált vallási fejlődést igazolni, az egyiptomi, görög, majd később római kísértet- és démon-elképzelések keverednek egymással. Jó példák erre azok a római korra keltezhető átoktáblák, amelyekben erőszakos halált halt gladiátorok szellemét idézik meg *nekydaimón*ként.

A *nekydaimón*ok valóban természetellenes halállal elhunyt holtak szellemei. Azonban a *physis* törvényszerűségei által, illetve a sors által megszabott idő előtt meghalt *aórosok* halála szintén nem természetes, mint ahogy nem természetes a *biothanatosok* erőszakos halála sem. Az *ataphos* állapot úgyszintén ellenkezik az istenek által megszabott természeti törvényekkel (ld. Sophoklész *Antigonéjének* alapkonfliktusa). E gondolatmenet alapján viszont igen nehézkes a *nekydaimón*ok elkülönítése az *aórosoktól, biothanatosoktól* és *ataphosoktól*. A nem emberi eredetű *daimón*ok tevékenysége valóban lehet időben nem körülhatharolt (bár Plutarchos ezt kétségbe vonta). A *nekydaimón*ok azonban, ha valóban élő emberek voltak korábban, a többi kísértethez viszonyítva éppen hogy készségesebben, szívesen teljesítik a mágus kívánságait. Így az anyagi világban való megjelenésük révén nem kellett teljesen elszakadniuk az élők világától, ahonnan idő előtt elragadtattak, vagy abban reménykedtek, hogy a többi halotthoz hasonlóan minél hamarabb végső nyugalmat lelnek.

A szülőhelyükhöz sokszor szorosan kötődő *hérósok*, akiket a „*Munkák és Napok*”-ban már Hésiodos is régen elhunyt halottak szellemeinek gondolt, a hagyomány szerint gyakran sírjukban élnek tovább. A sírban lakó halottakra vonatkozó elképzelések az ókori néphitben párhuzamosan éltek együtt az elkülönített túlvilágra vonatkozó elképzelésekkel. Így a kísértet egyik alapvető ismérve nemcsak az elkülönített túlvilágból, hanem a sírból való visszatérés lehet. A számos latin nyelvű felirat D M S - *dedicatio*jának tanúsága szerint a korai császárkorban a sír, mint a *Dii Manes*-nak (e jelentésben többnyire alvilági isteneknek, szellemeknek) felajánlott ingatlan jogilag a túlvilághoz tartozóvá vált, a túlvilági erők védelme alá került.

Összefoglalóan elmondható, hogy - bár eredetük eltérő - a *Gelló*, a *nekydaimón* és a *hérós* megjelenésükben és viselkedésükben hasonlítanak egymáshoz. Így az árnyszerű homérosi és *Manes*-típusú kísértetekkel ellentétben nem anyagtalanok, képesek a földi emberek megtámadására, elpusztítására, sokszor bosszút, áldozatokat követelnek vagy szereznek (pl. *Gelló* és a Pausanias által színesen leírt *hérósok*). Sőt, erőszakos haláluk el nem fogadása hajtja őket arra, hogy az élőkön bosszút álljanak (pl. *Gelló*), vagy mágusok hatalmába kerülve az élők világában megjelenjenek (pl. a *nekydaimón*ok).

A kísértetek bűnös lélek-típusát az értekezésben egy nehezen értelmezhető Platón-hely szemlélteti. A *Phaidón 81 C-D* fejezetekben az anyagi dolgokhoz túlságosan kötődő, a levegőben láthatatlanul, időnként a sírok környékén láthatóan bolyongó lelkek esetlegesen

még nem jutottak el az elkülönített Hadésig, de már halottak voltak. Mivel *psyché*jük elhagyta testüket, transzcendens módon nem képezték már az anyagi világ részét, hanem azon túl, vagyis a túlvilágon voltak, amely nem szükségszerűen jelentette a mítikus alvilágot, vagy a lélek végső nyughelyét. A Platón *Allamának* végén olvasható *Pamphyliai Ér* látomásában, csakúgy, mint a *Phaidón* végén olvasható túlvilági látomásban, a lelkek haláluk pillanatában elszakadnak a testtől és csak egy hosszú út megtétele után jutnak megítélésük színhelyére. Ez a vándorlás úgyszintén nem az anyagi világban, hanem egy túlvilági térben zajlik le. Amennyiben a túlvilágra került lélek az anyagi világban realizálódik, megjelenését kísértet-jelenésnek tekinthetjük. A régebbi szakirodalomra támaszkodó C. J. Rowe mértékadó *Phaidón*-kommentárja a szóban forgó lelkeket szintén kísértetnek nevezi, bár megemlíti, hogy a *phantasmata* - szó a görög szövegben pontosan *jelenést* jelent (C. J. Rowe (ed.): *Plato: Phaedo*. Cambridge, 1993. 193-194.).

A *Lemuria* ünnep lehetséges eredetének vizsgálatakor valóban szükséges leszögezni, hogy, bár írásos források híján az őskori kultúrákban fellelhető hasonló rítusok igen nehezen megfoghatók, az Ovidiusnál olvasható elhárító rítusok elemei a Mediterraneum más népeinek hitvilágában is előfordulhattak. Ovidius, és forrása Varro azonban elsősorban az őket érdeklő vallási hagyományok görög analógiáit ismerhették: a *Fastibus* is lépten-nyomon találkozni lehet a görög irodalomból átvett motívumokkal. A valóban túl bizonytalan *lemures-lamyros/lamia* - etimológia mellett elsősorban az Ovidius-féle *Lemuria* és az athéni *Antheateria*-ünnep hasonló záróformulái sejtetik, hogy Ovidius a két ünnepet irodalmi, esetleg vallástörténeti kapcsolatba hozta egymással.

A különféle démonok funkciója Plutarchos műveiben valóban sokrétű, öszetett és ellentmondásos. Különösen nehéz eldöntenünk, hogy a *Moralia* démonokkal foglalkozó dialógusaiban melyik beszélgetőtárs képviseli Platón, Xenokratés, vagy Plutarchos saját véleményét. Az antik démonológiák nagy részében két csoportban elkülönítve szerepelnek az eredetileg is démonoknak teremtett démonok (köztes lények, személyes védőszellemek, stb.) és az egykor élő emberek démonokká váló lelkei. Ez Plutarchos műveiben is így, e kategóriáknak megfelelően jelenik meg. A *De defectu oraculorum* meglehetősen problematikus 414 F- 417 B- fejezeteiben a beszélgetésben részt vevő Kleombrotos, az első komoly hozzászóló azt a platóni-xenokratési tételt állítja, amely szerint a démonok olyan köztes lények, akik átérték az emberi sors forgandóságát és megtapasztalták a halandók szenvedéseit. A dialógust tovább olvasva kiderül, hogy a beszélgető társaság többi tagja (így Ammonius és Lamprias) a démonokat egyszerűen csak a holtak lelkeinek tartja.

F. E. Brenk Plutarchos démonológiájáról írott monográfiájában azt hangsúlyozza, hogy életének egy szakaszában a magát platonistának valló Plutarchos biztosan halottak lelkeinek tartotta a démonokat (F. E. Brenk: *In Mist Apparelled. Religious Themes in Plutarch's Moralia and Lives*. Lyon, 1977. 104-116., 130-131.). Kleombrotos említett beszédében viszont nem a halott lelkekkel azonosítható daimónokról, hanem az ún. közvetítő daimónokról beszél. Ráadásul Kleombrotos gonosz démonokról is beszél, akik Platón démonológiájából hiányoznak. Az őt cáfoló Lamprias szerint a démonok nem mások, mint elhunyt személyek lelkei. Felmerül tehát a kérdés: Plutarchos saját véleményét nem-e inkább Ammonius és Lamprias szájából mondja-e el, hiszen a filozófiai dialógusokban az író véleményét többnyire az utoljára és legrészletesebben szóló szereplő közvetíti.

Mivel Ph.D. értekezésem fő célkizűzése a kora császárkori történetírás és politikai költészet kísértet-ábrázolásainak irodalmi - historiográfiai elemzése volt, úgy gondolom, hogy a démonok és kísértetek közötti kapcsolatrendszer tisztázásához további filológiai és vallástörténeti kutatások szükségesek.

Budapest, 2003. 01. 24.

Nagy Levente
jelölt